

ПЕРЕДМОВА

Ця книга має на меті представити низку звукозмін, що сформували фонологічні характеристики української мови від самих її початків як діалектної групи у складі праслов'янської мови й аж до нашого часу, — з такою мірою логічної та хронологічної послідовності, яку вможливило сучасний стан знання. Методологічно книга продовжує мою «Передісторію праслов'янської мови» (1964), з якою вона почасти збігається тематикою та проблематикою для періоду VII–XII ст., оскільки доба розпаду праслов'янської мови була й часом утворення мови української (як і решти слов'янських мов).

Аналіз ґрунтується на даних троїстого роду, охоплюючи, поперше, порівняння з іншими слов'янськими мовами, а також суміжними або котериторіальними неслов'янськими мовами; по-друге, матеріал писемних пам'яток; по-третє, ситуацію в сучасній українській літературній мові та в українських говірках.

Систематичне зіставлення звукозмін, що відбулися в українській мові та в інших слов'янських і суміжних неслов'янських мовах, не є в студіях такого ґатунку річчю звичайною. Історичну фонологію української мови здебільшого розглядають ізольовано або ж у порівнянні тільки з російською та білоруською мовами. За першого підходу предмет дослідження опиняється у вакуумі, за другого він невинувато перекиляється лише в один бік. Поняття східнослов'янської єдності, якщо під ним мається на увазі щось більше, ніж суто географічна близькість, є такою самою метафорою, як “схід” чи “захід” сонця, що згадуються в мові на щодень усупереч науковим поглядам Коперника та Галілео Галілея, яких ми дотримуємося, стосовно місця Землі в Усесвіті. Якщо поняття східнослов'янської єдності має бути сенсовним з лінгвістичного пункту зору, його треба вивести як результат дослідження, а не постулювати голосливо від початку. До порівняння насамперед залучаються сусідні слов'янські мови: російська, білоруська, польська, словацька (в її схід-

ному діалектному варіанті) та болгарська. Дані з інших слов'янських мов використовуються лише винятково, коли цього вимагає специфіка аналізованого матеріалу.

Писемні пам'ятки в монографії використано якнайповнішою мірою. Подекуди приклади взято безпосередньо з рукописів, таких як «Кодекс» Ганкенштайна (Національна бібліотека, Відень), «Флорентійський Псалтир» (Лаврентіївська бібліотека родини Медічі, Флоренція — завдяки сприянню проф. Карло Вердьані), «Лавришівська Євангелія» (Бібліотека Музею Чарторийських, Краків) та ін. Проте до більшості рукописів автор доступу не мав і мусив удовольнятися публікаціями, які часто не є надто певними джерелами. Тому їхні дані докладно зіставлялися між собою, зважаючи на загальний стан мови під дотичну добу. Однак коли-не-коли до книги все-таки могли вкратися хибні дані з деяких недбало підготованих публікацій. Маймо надію, що вони унедійснюються завдяки іншим, поправніше відтвореним прикладам та загальному критичному підходові.

Недосяжними для автора були й багаті діалектні дані, зібрані в академічних установах Києва та Львова. І все ж, дарма що оприлюднення діалектного атласу української мови, давно вже готового до друку й нетерпляче очікуваного науковою спільнотою, без кінця відкладається, досить численні часткові публікації в багатьох випадках дозволяли робити певні висновки. Зрештою, дослідник ніколи не може охопити все розмаїття говірок тієї чи тієї мови в монографії про її історичну фонологію, а отже мусить у будь-якому разі оперувати більшими умовними одиницями — такими, як північне та південне наріччя, бойківські та лемківські говірки тощо, вдаючися до узагальнення й абстрагування, неунікненого вже з огляду на сам предмет.

Кожній важливій звукозміні присвячено окремий розділ. Найчастіше розділ починається із загального твердження, після якого подаються дані писемних пам'яток, діалектні записи та матеріал міжмовного зіставлення. Останній параграф (чи параграфи) щоразу являє собою спробу з'ясувати хронологію дотичної звукозміни й окреслити її можливі причини та очевидні наслідки. Як правило, позиції інших учених з кожного питання не висвітлюються; короткий виклад інших підходів подається лише тоді, коли випадок є спірним, а пропонуване розв'язання — здогадним. Наприкінці кожного розділу, одначе, додано вибрану, але досить розлогу бібліографію¹. Це дає змогу всім охочим на власну руку детально запізнатися з іншими позиціями. (Огляд синтетичних курсів подано в 1.6, і посилання на ці праці не повторюються щоразу в окремих розділах).

¹ Бібліографія подається до 1975 р. Враховано лише кілька публікацій, що з'явилися 1976 р.

Звукозміни, які відбувалися поетапно, а отже й охоплювали різні періоди фонологічної еволюції української мови, розглянуто в кількох розділах, що кожен із них стосується певного періоду. Наприклад, у деяких позиціях протоукраїнський звук *o* змінювався на *ó, u, ū*, перетворившись, нарешті, в сучасній українській мові на *i* (*бик* : *біку*). Цей процес висвітлено в трьох розділах: 21, 33 і 45. Лише така організація матеріалу вможливило дослідження обставин і причин кожної окремої стадії розвитку, бо вони є зрозумілими тільки в контексті свого часу. Читач, зацікавлений наскрізним розвитком якогось звука впродовж усіх періодів, мав би прочитати ці розділи як самодостатню цілість. Аналогічно, щоб простежити перехід *e* в *i*, слід вибрати розділи 20, 22, 32 і 46; натомість історію складів, де після занепаду слабких ерів сонорний опинився між приголосними, відтворено в розділах 27, 35, 44 і 58. З другого боку, якщо та чи та звукозміна відбулася в чітко окреслений проміжок часу, але її наслідки згодом зазнали дрібної корекції, ці явища зафіксовано в тому самому розділі, де висвітлюється й основна звукозміна, всупереч суто хронологічному порядку викладу.

Морфологія як така виходить за межі предмета цієї книги. Однак у всіх тих випадках (досить численних), коли морфологія позначалася на висліді тієї чи тієї звукозміни, її вплив аналізується більш-менш детально. Згідно з цим, проблеми, що рівною мірою стосуються фонології та морфології, розглядаються у відповідних розділах.

Докладністю, а отже й обсягом, ця книга перевершує стандарти серії, в якій публікується, але представити нетрадиційні погляди простим накресленням головних ліній розвитку було б неслухно. Читач повинен мати доступ до всіх важливих фактів, що стосуються предмета. В ідеалі потрібні були б два видання: повне, розраховане на фахівців, і скорочене, для широких читачьких кіл. Проте існуюча ситуація на книжковому ринку таку розкіш унеможливило. Той, хто хотів би зосередитися на більш принципових проблемах, може поминати параграфи, видрукувані дрібним шрифтом.

Значне нагромадження звукозмін у XII–XIII ст. спричинило зсуви у звуковій реалізації низки літер, уживаних у пам'ятках. Цим викликано перехід до змодифікованої транслітерації (див. транслітераційну таблицю). Суто умовно рубіжним для переходу до цієї змодифікованої транслітерації був визнаний 1387 р. Це не означає, що всі звукозміни, відображені в цьому переході (занепад ерів; *g > h*; *i, y > ū*; *ě > i* та ін.), трапилися саме того року.

Хоча для сучасної української мови нормативний правопис, узаконений у Радянській Україні, аж ніяк не є адекватним, ми в книзі все ж його дотримуємось, але з одним відхиленням: якщо в цьому правописі та сама літера позначає [g] та [h], запроваджена нами транслітерація використовує одну з літер *g* чи *h* відповідно до потреби. Перехід від цих

двох літер до одного-єдиного “г”, уживаного в сучасному радянському правописі, не завдасть клопоту читачеві.

Чимало географічних назв мінялися з бігом української історії, надто в останні часи. У книзі історичного характеру ми вважаємо за доречне вживати в деяких випадках історичні назви, надто ж ті, що й досі поширені серед місцевого українського населення, наприклад, *Берестя*, *Перемішль*, *Холм* (офіційно — *Брест*, *Пшемисль*, *Хелм*) та ін. Короткий перелік перейменованих міст подано після списку скорочень.

У праці з неслов'янськими джерелами неоціненну допомогу авторові надали Омелян Прицак, Карл Г. Менгес (тюркські мови), Ніна Г. Гарсоян, Крікор Г. Максудян, Джеймс Р. Рассел (вірменська мова), Марвін І. Герцог і Мордке Шехтер (ідиш та гебрійська мова). Мапи для цього видання накреслив Григорій Колодій. В усіх бібліотеках, де автор працював, йому дуже допомагали їхні співробітники. Особливий борг дяки автор має перед Романом Маланчуком (Нью-Йоркська публічна бібліотека), Бейсілом Надрагою (Бібліотека Конгресу, Вашингтон), Джозефом Данко (Бібліотека Йейльського університету), Марі Авріль (Національна бібліотека, Париж) і Дагмар Кіпарскі (Бібліотека Гельсінкського університету). Джон С. Г. Сіммонз (Коледж усіх душ, Оксфордський університет) і Серж Асланов (Інститут славістики, Париж) люб'язно допомогли авторові відшукати потрібні книги в Оксфорді та Парижі. Автор має до них усіх почуття глибокої вдячності.

Автор висловлює свою щирю подяку за надану йому 1967 р. Американською радою наукових товариств дослідницьку стипендію, що вможливила інтенсивне збирання матеріалу для книги й морально його підтримала, а також за стипендію від Національного фонду сприяння гуманітарним наукам (1974 р.), що дала змогу завершити працю над рукописом набагато раніше, ніж це могло б статися в протилежному разі. Сама публікація почала здійснюватися завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій (1977 р.).

Книга не претендує на остаточне розв'язання всіх заторкнених проблем. Для цього ще бракує необхідних передумов. Автор поділяє думку Олександра Потебні, висловлену близько 1867 р.: “Якщо дослідник робить хибні висновки з засновків, недостатньо повних не через його власне недбальство, то й сам він має слухність і наука від цього може мати тільки зиски. Навпаки, шкідливо відкладати працю до часу нагромадження матеріалів з тим, щоб, коли їх буде досить, будувати без помилок, одразу ж начисто”². У випадку багатьох проблем, що вважаються за розв'язані (часто за допомогою безупинного чаклунського повторювання певних заялжених формул), автор намагався принаймні показати їх

² Потебня А. “Общий литературный язык и местные наречия”. *Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження*. К., 1962, с. 63.

складність. У кожному разі, автор має надію, що ця книга становитиме крок уперед, до ліпшого пізнання предмета.

Книга рішуче відходить від деяких кліше й не вкладається до офіційно прописаної схеми. Автор здає собі справу з того, що в наші дні провідна роль у ширенні певних наборів ідей належить атомовим бомбам, танкам, засобам пропаганди та відвертому пристосовництву — як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаганді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обґрунтовані думки зрештою вторують собі шлях.

Колумбійський університет
Нью-Йорк, жовтень 1976 р.